

[1234567]

איני יודע כיצד ההליכה אחורנית מועילה לסכנה זו. שמא קבלה היתה בידם שהילוך המתים הוא לאחור (ואולי כך היא הליכתם רק בשעה שיורדים לעולם הזה)¹⁴¹, ולכך עדיף לאדם המשתתף במניינם ובקריאתם בתורה ללכת כמותם, כדי שלא ירגישו שהוא מן החיים ויזיקוהו. אם כנים דברינו, ניתן להבין את הפתרון האחר שנתן אחד מרבני ירושלים לפני למעלה ממאה שנה. כך תיאר אפרים כהן-רייס, יליד ירושלים ששהה בה כארבעה עשורים¹⁴²:

ומי זה הטיל ספק בהתכנסותם של המתים, לילה לילה, בבית הכנסת? ...ומעשה בר' שמריל השמש, שנקרא בפרוש, בשמו ובשם אביו, בחצות לילה, לתורה. ר' שמריל שמש היה רגיל לעבור בכל לילה על פתח בית הכנסת של ר' יהודה החסיד, בלכתו אל בית המדרש הישן לבשל קפה בשביל המאחרים שֶׁבַת על תלמודם. ומה נרעש לבבו בהגיע אל אוזניו: 'עמוד ר' שמריל ב"ר...'

אובד עצות למעשה, ובטוח כי לא יוציא את שנתו, מיהר אל ר' שמואל סלנט לשאלו כיצד עליו להתנהג ברגע זה ומה עליו לעשות למען הסר מעליו את רוע הגזרה. וזאת העצה היעוצה לו (יש אומרים, עצת ר' שמואל סלנט היתה, ויש אומרים עצת רב אחר, שישב אותה שעה בבית המדרש הישן): לעלות על הבימה ולקרוא בקול רם את הברכות, אך בלא שם ומלכות. וכן עשה. שבועות אחדים היה ר' שמריל מוטל אחר כך חולה במיטתו, אך רוע הגזרה עבר מעליו, והאריך ימים ושנים עלי אדמות¹⁴³.

גם הפתרון לברך על התורה בלא שם ומלכות הוא משום שלא להראות לפני המתים כאחד מן החיים, שהרי המתים אינם יכולים להוציא שם שמים מפיהם¹⁴⁴.

[אוצר חכמה]

141 כמובן שהעובדה שהמת העולה באוב מופיע כשרגליו למעלה וראשו למטה (ראה תנחומא [בובר], אמור, ד; מדרש שמואל, כד ד; מדרש אגדה, ויקרא כא א, ועוד), אינו שייך לעניינינו. לא רק המתים העולים באוב מופיעים כשרגליהם למעלה וראשיהם למטה, אלא אפילו מתים 'חיים'. ראה פירוש ריב"א ('מנחת יהודה'), בראשית כד סד: "ותפול מעל הגמל", לפי שראתה יצחק שהיה בא מגן עדן, והיה בא כדרך שהמתים הולכים – רגליהם למעלה". כמובן שגם מכך לא ניתן להוכיח שהמתים הולכים לאחוריהם. וזה ברור.

142 נולד בירושלים בשנת תרכ"ג. בשנת תרל"ד יצא לחו"ל וחי לסירוגין בגרמניה ואנגליה. בשנת תרמ"ז שב ארצה. בשנת תרע"ז יצא שוב לגרמניה ומשם (בשנת תרצ"ט) לצרפת, בה נפטר בשנת תשג.

143 א' כהן-רייס, 'מזכרונות איש ירושלים', רשומות, ו (תרצ), עמ' 268. מזכרונותיו חזרו ונדפסו בספרו: מזכרונות איש ירושלים, מהדורה שניה, ירושלים תשכז, עמ' 41-42. הסוגריים במקור.

144 דבר זה עולה מסיפורו של ר' אחימעץ ב"ר פלטיאל במגילת אחימעץ (נכתבה בשנת ד'תתיד) על אדם מת שהחיוהו באמצעות שם המפורש, ושום אדם לא הבחין בכך עד שנתגלה בידי 'הרב' – הוא אבו אהרן, מקובל בבלי שעשה באותה תקופה בעיר בינייניטו שבדרום איטליה, צפונית-מזרחית לנאפולי – מחמת מעשה שהיה: "ביום השבת עמד, בחר אחד נחמד [הוא אותו אדם מת], לעשות תפילה לפני שוכן מעלה, והתפילה הנעים בקול נעים, ובהגיע ב'ברכו את יי המבורך', קולו בנועם אֶךְ והשם לא הזכיר. והרב [אבו אהרן] הבין והכיר שהמתפלל מת היה, ולא המתים יהללו יה. מיד זעק ובקול גדול צעק: שב! אל תתהולל! שאינך ראוי להלל ולפני אֶל להתפלל..." (ב' קלאר [מהדיר], מגילת אחימעץ, ירושלים תשד, עמ' טו). בהמשך סיפר אותו בחר מת-חי לאבו אהרן את מעשה מיתתו והחייתו בכוח שם המפורש, ולבסוף הוציא אבו אהרן ממנו את שם המפורש והחזירו לעפרו (שם, עמ' טו-יז). הוה אומר, שאין המתים יכולים להזכיר

אין זה מן הנמנע שעצתו של אותו רב ירושלמי נבעה מטעם אחר; להמנע מלקרוא בתורה – אי אפשר, מחמת הסכנה, אך גם אסור להוציא שם שמים לבטלה (מלבד הסכנה שבדבר)! ומכאן הפתרון המוצע – לקרוא בתורה ולברך לפני ולאחריה בלא שם ומלכות. נקודת מפנה מצויה בסיפורו של הרב חיים שלמה פרידמן, מזקני חסידי בעלז (שעדיין הכיר את ר' יששכר דוב רוקח). את המקרה הבא, שאירע ככל הנראה בין השנים תרמ-תרפ, הוא מוסר לנו מפי נכדו של בעל המעשה עצמו:

שמעתי מהחסיד המפורסם ר' דוד געציל'ס ז"ל¹⁴⁵, שפעם אחת עבר זקנו ר' געציל באמצע הלילה על יד בית הכנסת בבעלז, ושמע פתאום שקוראים את שמו וגם שם אביו, כמו שקוראים לעלות לתורה. הוא נתמלא אימה ופחד, ורץ תיכף לחדר מרן זצ"ל¹⁴⁶ (אולי היה זאת אצל מרן מוהר"י זצ"ל¹⁴⁷), וסיפר למרן דבר זה. אמר לו מרן, שיכנס לבית הכנסת בעינים סגורות ויעלה להבימה ויברך בתורה תחילה וסוף, ויצא גם כן בעינים סגורות, ולא יסתכל בהחלט אנה ואנה, מפני הסכנה¹⁴⁸. הוא כן עשה, ועם כל זאת לא ניצול ממכשול. ביום ההוא, כשבקע עצים נקטף אצבע אחת, רחמנא ליצלן¹⁴⁹.

בעוד שלפי המתבאר עד עתה, הסכנה בהשתתפות בתפילת המתים וקריאתם בתורה היא משום שהמתים עלולים להזיקו כאשר יבחינו שהוא מן החיים, ממעשה זה עולה שאין כוונת המתים

שם שמים. אמנם, לשיטת חסידי אשכנז, רק את השם 'יה' אין המתים יכולים להוציא מפיהם, מחמת סיבה מיוחדת. ראה ספר חסידים, מ"מ, ס' תשכח: "לא יוכל המת להזכיר שם 'יה' שבו נברא העולם הזה והעולם הבא, ולפי שאינו בענין עולמות – לא יוכל להזכיר, וכתוב: 'לא המתים יהללו יה'..." וכך גם כותב ר' אלעזר מוורמייזא, פירוש סידור התפילה לרוקח, ב, מהדורת הרש"ר, ירושלים תשנ"ד, עמ' תרי"ד: "לא המתים יהללו יה", לפי שהעולם הזה נברא בה' והעולם הבא ב', והמתים אינם בעולם הזה ולא באו לעולם הבא, על כן אינם מזכירים שם 'יה'; אבל אנחנו, שאנו בעולם הזה שנברא בה' נברך יה..." וכך בהגדה של פסח עם פירוש הרוקח, מהדורת הרש"ר, ירושלים תשד"מ, עמ' קמ. וראה עוד: ספר חסידים, שם, הגהות 'מקור חסד', ס"ק ו, למקורות נוספים. חשובים במיוחד דברי הרוקח המדברים בענין קריאת התורה של הצדיקים בגן עדן (לא בבית הכנסת בעולם הזה). ראה פירוש סידור התפילה לרוקח, א, עמ' קפו: "...דאמרינן: 'לא המתים יהללו יה', אותו השם אינם מזכירין – אבל שמות אחרים מזכירין, כדאמרינן: שלש-עשרה ספרי תורות כתב משה, י"ב נתן בארון ואחת לקח גבריאל ושמר אותה תחת כסא הכבוד כדי שנשמתי של צדיקים יקראו בה, ושם של 'יה' אינם קורין, כי עול[מי]ם נבראו בו, דכתיב (ישעיה כו ד): 'כי ביה צור עולמים'". אלא שעדיין יש להבין, כיצד הצדיקים קוראים בגן עדן את הפסוקים בהם מצוי שם 'יה', הם: "עֲזִי וְזִמְרַת יְהוָה לִי לְיִשׁוּעָה" (שמות טו ב); "וַיֹּאמֶר, כִּי יָד עַל פֶּסַח יְהוָה" (שם יז טז). וצ"ע].

145 ר' געציל, זקנו של ר' דוד, היה מזקני וחשובי החסידים, ולפיכך נקרא נכדו על-שמו.

146 כוונתו לר' יששכר דוב רוקח (מהרי"ד), השלישי לבית בעלז.

147 הוא ר' יהושע רוקח (גליציה תקפה – תרנד), השני לשולשלת בעלז. הסוגריים במקור.

148 לא נאמר כאן שקרא בתורה בעיניים עצומות, שזו שאלה הלכתית ידועה, אלא שעלה וירד בעיניים עצומות.

149 י"צ פרידמן (עורך), בצילא דמהימנותא, ברוקלין [תשס?], עמ' קעה. לזה הפנני הרב אפרים בנימין שפירא.

להזיק כלל, אלא שהאדם עלול להנזק אם יביט בהם¹⁵⁰.

אחד מצדיקי גליציה נתן פתרון אחר לבעייה זו, סגולי יותר. בסביבות שנת תרלה התרוצצו השמועות בעיירותיה של גליציה המזרחית על זהותו בעל הסגולה, זה אומר כך וזה אומר כך ואין דבר מחוור, אבל לגופה של סגולה הסכימו הכל לגירסה אחת. כך מספר בן הדור ההוא:

אחרי התפילות היה השמש סוגר את השער הגדול, והמקדש מעט עובר לרשות המתים הבאים אליו בכל לילה ושוהים בתפילה עד אור הבוקר...

ביתו של הצדיק ר' איציקל¹⁵¹... היה סמוך למקדש מעט. פעם אחת עבר שם יהודי כשר אחד בחצי הלילה ושמע שקראוהו לעלות לתורה. נתבהל האיש ממשמע אוזניו ורץ בפחד לביתו של הרבי, שהיה כבר ער, וסח לו את כל המאורע. אמר לו הרבי: כיון שנקראת לעלות לתורה, אינך רשאי לסרב¹⁵², קח את המטה מידי ולך, ואל תירא כלום. לקח את מטה איש האלוקים בידו והלך ועלה לתורה, ונכנס בשלום ויצא בשלום.

סיפור זה שמעתי מחברי בילדותי, והוא מסופר כמעט בכל הערים הקטנות בשינויים קטנים של השם והמקום ושם איש המופת שנתן מטהו; סדנא דארעא חד, וכל סיפור שהחזיקו בו, הוא קנין כללי בכל תפוצות ישראל¹⁵³.

החשש מפני העליה לתורה במנינם של המתים והפתרונות היצירתיים לבעייה זו הם בניגוד מוחלט להתנהגותו של ר' סענדר מרגליות, ששמע בלילה "שקוראים אותו לעלות לספר תורה, ונתעטף בטליתו והלך לבית הכנסת בלי שום פחד, ובירך ברכת התורה לפניו ולאחריה, וקרא"¹⁵⁴. גם אותו 'פרוש' מסלובודקה הלך לקריאתם של המתים ולא ידע אימה ובעתה¹⁵⁵.

150 כך גם ניתן להבין מן המעשה עם השמש הצולע שראה את הנשמות שהתאספו בבית הכנסת ולא הוציא את שנתו. ראה להלן, סוף פרק ט. לכך שהסתכלות על שדים ומזיקין (לא על נשמות המתים) עלולה להזיק ולהביא לידי סכנה, ראה פירוש רש"י, במדבר כב כג: "ותרא האתון", והוא לא ראה, שנתן הקב"ה רשות לבהמה לראות יותר מן האדם; שמתוך שיש בו דעת, תטרף דעתו כשיראה מזיקין". וכך במדרש אגדה, במדבר כב לא. והשווה ברכות ו ע"א: "אלמלי נתנה רשות לעין לראות, אין כל בריה יכולה לעמוד מפני המזיקין", ועיי"ש בסוף הענין.

151 הכוונה לר' יצחק אייזיק ב"ר יששכר דובער אייכנשטיין מזידטשוב (גליציה תקסה – תרלג), אחיו של ר' מאיר מפרמישלאן. כיהן ברבנות זידיטשוב וחיבר כמה ספרים. מהם: לקוטי מהרי"א, לעמבערג תרנ; לקוטי תורה והש"ס, לעמבערג-מונקאטש-סיגעט תרלז-תרנב.

152 מכאן הוכחה להשערתי, שהחשש מלעבור סמוך לבית הכנסת בלילה שמא יקראוהו המתים לעלות לתורה נבע מחמת ההלכה הפסוקה שאסור לאדם לסרב לעלות לתורה. ראה לעיל, ליד הערה 138.

153 מ' וא"י ברך, זכרונות אב ובנו, ירושלים תשכו, עמ' 60. כותב הדברים הוא הרב מיכאל הכהן ברך (גליציה תרכג – א"י תשט) המספר על עיירת הולדתו קאלוש. כיון שנולד בשנת תרכג ושמע את המעשה בילדותו, מסתבר שנתוודע לסיפור לא יאוחר משנת תרלה.

154 ראה לעיל, פרק ו, ליד הערה 115.

155 ראה לעיל, בסוף פרק ז.

ט

האמונה בדבר התאספותם של הנשמות בבית הכנסת והחשש מן ההתקלות עמם, הביאה לנתינת טעם מעניין למנהג הקשת שמש הקהילה על דלתות בית הכנסת באשמורת הבוקר.

כבר נהגו מקדמת דנא בתפוצות ישראל באירופה¹⁵⁶ שבעלות השחר או סמוך לו היה צועד שמש הקהילה ברחוב היהודים ופטישו בידו, מקיש במקומות קבועים ומעורר את הקהל לעבודת הבורא. כך תיאר שמש קהילת וורמייזא את הסדר במקומו: "שחרית דופק השמש לבית הכנסת... וכך מנהג הדפיקה: בראשון דופק בביתו, בית השמש, תכף בצאתו. ובא לבית החיצון דבית הכנסת של נשים ודופק פעם שנית, ובא לבית הכנסת ואומר 'מה טובו'... ואחר כך יוצא והולך עד בית האב בית דין ודופק, ואחר כך עד שער התחתון לצד מזרחי של הרחוב ודופק, ופותח השער הגדול ופתח הקטן שבתוכו, והולך ובא עד שער העליון לצד מערבי של הרחוב, ודרך הילוכו דופק בבתיים ובמקומות המיוחדים לדפוק שם, הידועים לשמש..."¹⁵⁷.

בקהילה זו אמנם היה מקובל לדפוק רק ב"בית החיצון דבית הכנסת של נשים", אבל בקהילות אחרות נהגו לנקוש על דלתו של בית הכנסת גופו¹⁵⁸. בין כך ובין כך עולה התמיהה לשם מה הקיש השמש בדלתות בית הכנסת. דפיקותיו על בית האב"ד ועל בתים אחרים מובנת בתכלית, שתכליתן – להעיר ישנים ולהקיץ נרדמים; אך מיהו הישן בבית הכנסת הריק והחשוך, שעל השמש להקיצו?¹⁵⁹

ברורות האחרונות היה ברור שהשמש מרעיש בפטישו על דלתות בית הכנסת כדי שהמתים שהתכנסו כלילה להתפלל, ימהרו להסתלק ויפנו את בית הכנסת לצרכי החיים¹⁶⁰. כך היה

156 יתכן שנהגו כך עוד בתקופת אמוראי ארץ-ישראל, ויש מרבותינו הראשונים שכך הבינו מירושלמי, ביצה פ"ה ה"ב. ראה: ספר ראבי"ה, הלכות יום-טוב, ס" תשעה; מרדכי, ביצה, ס" תרצו.

157 ב"ש המבורגר ו' זימר (מהדירים), ר' יוזפא שמש, מנהגים ד"ק וורמייזא, א, ירושלים תשמח, עמ' ה-ו.

158 ראה רש"ז גיגר, דברי קהלת, פפא"מ תרכב, עמ' 12-13: "בימים הראשונים, כשהיו דרים כל היהודים שבעירנו ברחוב אחד שבו בתי הכנסיות, הנקרא 'רחוב היהודים', היה המנהג שבבוקר ובערב, בעת הליכה לבית הכנסת להתפלל, הלך השמש ברחוב היהודים ממטה למעלה עד לבית הכנסת, ודפק בפטיש של עץ בדלתי בתים הרבה: בבוקר – להעיר הישנים, ובערב – להזכיר השוכחים שהגיע הזמן. ואחר כך דפק בדלתי בית הכנסת הגדולים. אכן, בסוף המאה הששית, כשהתפזרו היהודים לדור בכל העיר, בטל המנהג הזה". וכך גם כותב ר' ישראל גומפיל, ספר מנהגים דקהילתנו יצ"ו (מנהגי ק"ק פיורדא), סעיף ד, פירט תקנו, דף ב ע"ב: "אין רשאים להתחיל לומר תהלים [שקודם תפילת שחרית] עד אחר הסיבוב של השמש הקורא לילך לבית הכנסת, ויכה במקבת של עץ שבידו על פתח בית הכנסת". עוד על דפיקות השמש שנועדו לכנס את הצבור לתפילת שחרית, ראה: ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ו, ירושלים תשנח, עמ' א-ח; הנ"ל, מנהגי ישראל, ז, ירושלים תשסג, עמ' יז-כא; י"ל גידי, 'הקשת השמש בבוקר', בתוך: ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ז, ירושלים תשסג, עמ' יג-טו; הרב י' גולדהבר, מנהגי הקהילות, א, תפילה לימי חול, סעיף א-ב, ירושלים תשסח, עמ' עז-פג.

159 יתכן שהשמש הקיש על דלתות בית הכנסת כמעשה סמלי, להראות שמטרת הקשותיו על דלתות בתי התושבים היא כדי שיתאספו אל בית הכנסת. ושמא הקיש על דלתות בית הכנסת מחמת היותו מקום מרכזי ברחוב, כפי שדפק על 'שער התחתון' של הגטו היהודי בוורמייזא, למרות שלא היתה שם דירת אדם.

160 לא ברור אם זו הסיבה להנהגת המנהג שהשמש יקיש בפטישו בדלתות בית הכנסת, או שלאחר שהנהיגו כך

מוסכם על תושבי העיירה פוגרבישטשה (מחוז ברדיטשוב, אוקראינה), לפני כמאה שנה:

עד היום נזהרים יהודי פוגרבישטשה מלעבור אצל בית הכנסת בלילה, מפני המתים המתפללים שם בכל לילה. עד היום מאמין עוד המון העם, שההרוגים הנקברים בחצר בית הכנסת קמים בכל לילה ולילה, מתפללים בצבור [ו]קוראים בתורה... עד היום אין השמש פותח בבוקר את דלת בית הכנסת עד שהוא דופק שלש דפיקות בדלת, ומבקש סליחה מאת המתים על שהוא מפריע את מנוחתם...¹⁶¹.

טעם מנהג זה רווח בכל קהילות מזרח-אירופה. כך תועד בשנת תרצז, לפני כשבעים שנה:

אמונה עממית עתיקה... לפיה עורכים המתים בבית הכנסת תפילה כשאין החיים נמצאים שם... עד היום הוא המנהג ששמש בית הכנסת דופק עם מפתח בית הכנסת טרם הכנסו, לאותת לנשמות לפנות מקום לחיים להכנס¹⁶².

אוצר החכמה

מן העיירה קאלוש (גליציה המזרחית) אנו שומעים דברים דומים:

אחרי התפילות היה השמש סוגר את השער הגדול, והמקדש-מעט עובר לרשות המתים הבאים אליו בכל לילה ושוהים בתפילה עד אור הבוקר, עד שבא השמש ודופק דפיקה

מסיבה אחרת, ניתן טעם זה ברבות הימים. אגב, כשם ששמש הקהילה היה דופק בהאיר היום על דלתות בית הכנסת כדי לגרש ולהבריח את המתים, וכפי שיובא להלן, היה הממונה על בית הקברות דופק בלילות על הקברים כדי שיבואו ליטול את ידיהם... מנהג משונה זה נמסר מפי מאני דלוגאטש, בספרו 'דער עולם התורה' נ"ק, זיטומיר 1875, עמ' 157 [לא ראיתי ספר זה בעצמי, ואני מצטטו (בתרגום לעברית) ממאמרו של י"ל זלוטניק, 'מאגדות השבת ומנהגיה', סיני, כו (תשי'), עמ' פ]: "כל לילה, כמו שעון, חייב 'יהודי הקברים' (או: 'גוי הקברים') להעמיד מים למתים בכלי חרס אחד ולתלות מטפחת יד על וו, ולדפוק על הקברים, שילכו ליטול ידיהם..." [ביידיש (הסוגריים במקור)]: "אלע נאכט, אזוי ווי א זייגער, מוז דער קברות יוד (אדער, דער קברות גוי), זיי (די מתים) שטעלען וואסער אין איין ערדינער כלי, און אויף הענגענן א האנד טיכעל און א פלעקל, און אנקלאפן אין די קברים, זיי זאלן זיך געהן וואשען די הענד".] 'מנהג' משונה זה, שיתכן שלא היה ולא נברא (י"ל זלוטניק, שם, עמ' פ, כותב: "אינני יודע עד כמה אפשר לסמוך על מחבר זה"), התגלגל כנראה מאמונת ההמון, שהמתים זקוקים למים, הן לשתייה והן כדי לשטוף בהם את גופם, ומשום כך נהגו להניח כוס מים ומגבת או סדין על אדן חלון חדר שבו מצוי הגוסס. על אמונה זו והמנהגים שנוצרו מחמתה, ראה: י"ל זלוטניק, שם, עמ' עח-פא.

יתכן שגם 'מנהג' זה נוצר בעקבות אמונת הציבור שנשמות המתים מתפללות בבית הכנסת בלילות. ומחמת כך היו זקוקים להעמיד לפנייהם מים לנטילת ידיים, כפי שההלכה מחייבת ליטול ידיים קודם התפילה. והשווה במיוחד למסופר בבבא מציעא פה ע"ב: "אליהו הוה שכיח במתיבתא דרבי... אמר ליה [אליהו לרבי]: אדאוקימנא לאברהם ומשינא ידיה ומצלי, ומגנינא ליה. וכן ליצחק, וכן ליעקב". ומהרי"ל (אשכנזי קכ – קפז) הבין שנטילת ידיהם היתה בגלל שנגשו להתפלל. ראה: י"מ פלס, יחסי מהרי"ל ותלמידיו והשפעתם על הפסיקה האשכנזית לאור מקורות חדשים, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 201.

161 ח"מ ליברמן-וויינר (לעיל, הערה 100), עמ' 394. וראה לעיל, שם, לתולדותיו של הכותב.

162 S. RAPPAPORT, 'SCHLÜSSEL UND SCHLOSS', ספר היובל לכבוד הרב ד"ר אהרן קאמינקא, וינה תרצז, חלק לוועזי, עמ' 67-68. במקורו נכתב המאמר בגרמנית, והפיסקה הובאה כאן בתרגום.

חזקה בשער החיצון הגדול, ואז ידעו שהגיעה שעתם לפנות את המקום הקדוש לחיים¹⁶³.

אח"ח 1234567

באותה תקופה התפשטה אמונה זו אפילו בירושלים:

[אוצר החכמה]

ומי זה הטיל ספק בהתכנסותם של המתים, לילה לילה, בבית הכנסת? הן השמש היה דופק, בוקר בוקר, שלש דפיקות על דלתות הבית [=בית הכנסת¹⁶⁴] למען יחוש המתים לשוב אל מנוחתם, כי הגיעה שעתם...¹⁶⁵.

בעיירה ליטאית לא הרחק מקובנה, לא הסתפק הממונה בדפיקותיו אלא פיזר את שלושת דפיקות בשלושה מקומות נפרדים, ואף היה קורא: "שובו רפאים למנוחתכם!" כל זאת מחשש "שמא פיגר אחד המתים המתפללים בלילות לעזוב את המקום". בעיירה זו היה התפקיד נתון בידי ר' הירש'לע, גבאי של הרבה 'חברות קדושות' (חברה רמב"ם, חברה משניות, וכדומה) ומנהלה הראשי של 'חברא קדישא'. את תפקידו תיאר אחד התושבים:

מתפקידיו של ר' הירש'לע... לבוא אל בית הכנסת ראשון לראשונים. טרם יפתח הדלת של הפרוזדור, הוא הפלוש, הוא דופק במפתח על השער החיצוני וקורא: "שובו רפאים למנוחתכם!" בפלוש עומד ארון המתים עמידת קבע¹⁶⁶, ור' הירש'לע דופק על הארון בשניה; ובשלישית – על דלתי בית הכנסת גופא, וחוזר ומגיד: "שובו רפאים למנוחתכם!" שמא פיגר אחד המתים המתפללים בלילות לעזוב את המקום¹⁶⁷.

163 מ' וא"י ברנר, זכרונות אב ובנו, ירושלים תשכו, עמ' 60. כותב הדברים הוא האב – הרב מיכאל הכהן ברנר. כך היה מקובל גם בעיירה בעלז, אף היא בגליציה: "דבר זה היה מקובל בקרב תושבי עיר בעלזא, שהנשמות באות בלילה לבית הכנסת, אשר בסיבה זו הונהג, שבכל בוקר כשבא השמש לפתוח שערי בית הכנסת, היה מקיש מקודם על הדלת, כמו שמודיע להנשמות שמתכוננים האנשים להכנס לבית הכנסת" (בית הכנסת שבבעלזא, ירושלים תשסח, עמ' מז).

164 ראה: ר' שמואל אשכנזי, אגרתא דשמואל זעירא, בתוך מנהגי הקהילות, ב (לעיל סוף הע' 158), עמ' שט.

165 א' כהן-רייס, 'מזכרונות איש ירושלים', רשומות, ו (תרצ), עמ' 268 [=הנ"ל, מזכרונות איש ירושלים, מהדורה שניה, ירושלים תשכו, עמ' 41].

166 כך היה נהוג בקהילות מזרח-אירופיות נוספות. על העיירה קורב שבפולין מסופר (ראה בסמוך): "בית הכנסת... מזכיר תמיד את יום המיתה, באמצעות המיטה העומדת בפוליש... כשהתגנבתי לבית הכנסת דרך הפוליש. המיטה, ושאר דברים מסתוריים נוראים...". ושם הנחת ארון המתים בפוליש נתגלגל ממנהג אשכנז הקדום הנזכר בספר ראבי"ה, ח"ג, מועד קטן, סי' תתיז: "ואנו רגילין לתקן הארון לכל המתים בחצר בית הכנסת, דהוה ליה כעושיין עם המת בחצר, שאין כאן חשד שיאמרו במלאכת אחרים הן עוסקים, שידוע שלמת מתקנין אותו". על בית הכנסת אחר בו הוחזקו 'מכשיריהם של הקברנים' (ולא רק ארון המתים) בחדר הסמוך לו, ראה לעיל, הערה 89).

167 ד' לבני (וויסבורד), ירושלים דליטא, א, תל-אביב תרצ, עמ' קלא [על שלל תפקידיו של ר' הירש'לע דירן, ראה: שם, עמ' קכח; על מקום מגוריו, ראה: שם, עמ' קכה]. בשער הספר שנדפס בשנת תרצ נאמר, כי הוא מתאר את "ווילנא לפני ארבעים שנה", מכאן שהמתואר מדבר על סביבות שנת תרנ – לפני כמאה ועשרים שנה. וראה לעיל, הערה 86.

לא זו אף זו. באחת מעיירותיה הקטנות של פולניה היה השמש מקיש בשלשלת ברזל (לא בפטיש) בפותחו את בית הכנסת לתפילת מנחה ומעריב, כדי להכריח את המתים מהמקום. זאת מאחר שתושבי העיירה לא התכנסו לתפילת שחרית בבית כנסת זה. הוי אומר, שתושבי עיירה זו האמינו שהמתים הבאים כלילה לבית הכנסת מתעכבים שם אפילו בשעות היום, עד בוא השמש. 'מנהג' עיירה זו הועלה על הכתב בידי אחד מילדיה:

בית הכנסת הגדול והישן הבנוי עץ, קודש הקודשים של קורב (קאריוו). ה'צעצוע הביתי', זורק פחד על דמיונם של הילדים, הוא קשור עם מתים שבאים להתפלל באמצע הלילה ומחפשים שם את תיקונם. בית הכנסת עומד, לכאורה, באמצע העיירה, אבל בנפרד ממנה. ללא מזוזות, חפור עמוק בבית עולם, הוא מזכיר תמיד את יום המיתה, באמצעות המיטה העומדת בפוליש. בית הכנסת נעול כל השבוע, מלבד בימי הספירה¹⁶⁸, שהוא פתוח למנחה-מעריב בלבד. בטרם יכנס השמש הצולע לבית הכנסת, הוא חייב לדפוק שלש פעמים עם שרשרת הברזל הכבדה, מסתמא כדי לתת זמן למתים שהתמהמהו בבית הכנסת – שיעלמו וישוּבו למקום מנוחתם.

מספרים, שפעם, בזמנים הקדומים, כאשר שדים ומתים הרגישו עצמם בקורב מממש כמו אצלם בבית, שכח השמש לדפוק קודם שנכנס לבית הכנסת. תמונה נוראה מקפיאת דם נגלתה לעיניו בהכנסו לבית הכנסת...¹⁶⁹ – השמש לא הוציא את שנתו.

עד היום אני זוכר את הפחד שבית הכנסת הפיל עלי, כשחזרתי מאוחר כלילה מבית המדרש, והייתי מוכרח לעבור לפני בית הכנסת. או בקיץ, בין מנחה ומעריב, כשהתגנבתי לבית הכנסת דרך הפוליש. המיטה ושאר דברים מסתוריים נוראים. כאשר נישקתי את מזוזות הפתח חסרי המזוזות... עבר לי רעד בעצמותי... עם המצבות ועשבי הקברים שהיו נראים דרך החלון...¹⁷⁰.

168 בימות החורף היה בית הכנסת נעול, כמו הרבה מבתי הכנסת במזרח אירופה, כיון שלא הותקנו בהם תנורים והקור היה גדול. כך מספר א"ב גוטלובר (אוקראינה תקעא – תרנט): "בבואי לצריניחוב... עיר שבית הכנסת אשר בה סגור ומסוגר כל ששת חודשי החורף ויפתח רק בימי האביב והקיץ" (א"ב גוטלובר, זכרונות ומסעות, א, מהדורת גולדברג, ירושלים תשל"ו, עמ' 128).

169 שלוש נקודות אלו נמצאות במקור; באות לציין שהרעיון לא הובע בשלמותו, ועל הקורא להשלימו במחשבתו, או שהדברים מקוטעים בשל התרגשותו של הכותב.

170 "העכט, 'דאס בית המדרש', בתוך: מ' גרוסמן (עורך), יזכור בוך קאריוו: ספר יזכור – מצבת-זכרון לעיירתנו קורב, תל-אביב תשט"ו, עמ' 128-129. כך נאמר במקור: "די גרויסע אַלטע הילצערנע שול, דער קודש הקדשים פון קאריוו, א געהיימנישפולע, וואָרפט אָן אַ שרעק אויף דער פּאַנטאַזיע פון די קינדער, איז פאַרבונדן מיט מתים, וועלכע קומען אין מיטן נאַכט דאָווענען, און זוכן דאָרט זייער תקון. די שול שטייט, דאָכט זיך, אין מיטן פון שטעטל, אָבער אָפּגעזונדערט פון שטעטל. אָן-מזוזותדיק, פאַרגראָבן טיף אין בית עולם, דערמאָנט זי שטענדיק אין יום המיתה, מיט דער מיטה וואָס שטייט אין פּאָליש. זי איז געשלאָסן אַ גאַנצע וואָך, נאָר זומער אין ספירה-צייט, אָפּן בלויז צו מנחה-מעריב. איידער דער לאָמער שמש גייט אַריין אין שול, מוז ער אָנקלאָפּן דריי מאָל מיט דער שווערער אייזערנע קייט, מסתמא כדי צו געבן צייט די מתים,

,

המסורת שנשמות הנפטרים מתאספות כלילה בבית הכנסת הביאה לפרש 'סגולה' משונה. בהלכות הרי"ף הובא הנאמר במסכת שמחות: "הגוסס הרי הוא כחי לכל דבר... אין מעצמין את עיניו. הנוגע בו ומזיזו – הרי הוא שופך דמים"¹⁷¹. על הלכה זו הוסיף ר' יהושע בועז (ספרד-אח"י 1234567) איטליה, נפ' בשנת שטו): "והלכך אסור לזוז הגוסס ממקומו ולהניחו במקום אחר כדי שתצא נשמתו. והלכך אסור נמי לשום מפתחות בית הכנסת תחת מראשותיו של גוסס כדי שימות מהרה, כי גם זה ממהר יציאת נפשו"¹⁷².

הדברים הועתקו על ידי הרמ"א¹⁷³ ובספרי פוסקים רבים¹⁷⁴, אך אף אחד מהם לא ביאר מדוע הנחת מפתחות בית הכנסת תחת ראש הגוסס ממהרת את מיתתו. וגם דברי ר' מרדכי יפה, בעל הלבושים (רצ – שעב), המעתיק לשון מורו הרמ"א: "אסור לשום מפתחות של בית הכנסת תחת ראשו, מפני שאומרים שיש להם סגולה זו שיפרד מהרה", אינם מסייעים להבנה מה יש בהם במפתחות בית הכנסת שהם ממהרים המיתה. אולם בדורות מאוחרים נקשרה 'סגולה' זו עם המסורת הרווחת שנשמות הנפטרים באות להתפלל בבית הכנסת. כך כותב אחד החכמים בשנת תרצז, לפני כשבעים שנה:

במקרה של יסורים ממושכים [בחולה סופני], התפשט המנהג אצל יהודי המזרח [=מזרח אירופה], לשם קיצור מלחמת המוות, להשחיל בעדינות מפתח בית הכנסת מתחת לכרית החולה מבלי להזיז הגוסס אפילו במקצת. כל יוזמה אנושית-מכנית לשם קיצור חיי האדם ואפילו בנשימתו האחרונה, נחשבת על פי ההשקפה היהודית כרצח, הגם שר' משה איסרליש בפסקיו אסר נוהג זה, רבים נהגו מנהג זה בפועל. מנהג זה לכאורה מקושר עם אמונה עממית עתיקה יותר, לפיה עורכים המתים בבית

וועלכע האָפּן זיך אין שול פאַרזאַמלט – זיי זאָלן פאַרשווונדן, אומצוקערן זיך צו זייער ר.ו. מען דערציילט אַז אַמאָל, אין די אַלטע צייטן, ווען שדים און מתים האָפּן זיך געפילט אין קאָריו ממש ווי ביי זיך אינדערהיים, האָט דער שמש פאַרגעסן אָנצוקלאָפּן איידער ער איז אַריינגעגאַנגען אין שול. אַ פלוט-פאַרגליווערנדיק, שרעקלעך בילד האָט זיך פאַר זיינע אויגן אַנטפלעקט ביים אַריינקומען אין שול... דער שמש האָט נישט מוציא שנתו געווען. נאָך ביז היינט געדענק איך דעם פחד וואָס די שול האָט אויף מיר אָנגעוואָרפן, ווען איך בין שפּעט ביינאַכט אַהיימגעגאַנגען פון בית המדרש, און געמוזט דורכגיין פאַר דער שול. אַדער זומער צווישן מנחה ומעריב ווען איך האָב זיך אַריינגעשלייכט אין שול דורך דעם פּאָליש; די מיטה און אַנדערע שרעקלעכע געהיימנישפולע זאַכן. ווען איך האָב געקושט די אָנמוזותדיקע ביישטידלעך... אַ ציטער פלעגט ממש אַדורך די ביינער... מיט די מצבות און קברים-גראַז וועלכע האָפּן זיך געזעען דורכן פענצטער..."

171 מסכת שמחות, מהדורת היגער, פ"א הלכות א-ד. רי"ף, מועד קטן, סי' אלף רלז, דפוס ווילנא, דף טז ע"ב.

172 הגהות שלטי הגבורים על הרי"ף שם, ס"ק ד. והובאו דבריו בהגהות על המרדכי, מועד קטן, סי' תתקי.

173 דרכי משה, יו"ד, סי' שלט, אות א; שלחן ערוך, יו"ד, סי' שלט, סעיף א, בהגה.

174 כגון: ר' שלמה גאנצפריד (סלובאקיה תקסב – תרמו), קיצור שלחן ערוך, סי' קצד, סעיף א; ר' יחיאל מיכל אפשטיין (ליטא תקפט – תרסח), ערוך השולחן, יו"ד, סי' שלט, סעיף ג.

הכנסת תפילה כשאין החיים נמצאים שם. מפתח בית הכנסת אמור להציע לנפש, לשחרר הגוף מיסוריו ולהצטרף לנשמות העורכות תפילתן בבית הכנסת.¹⁷⁵

יא

לעומת רוב המקורות שהובאו עד כה, המסכימים שבכל לילה שוהים המתים בבית הכנסת לבדם (ולכל היותר מצרפים אליהם אחד מן החיים לקריאה בתורה), יש שיטה הגורסת שרק בימים הנוראים – בראש השנה ויום הכיפורים – באות נשמות הצדיקים להתפלל יחד עם החיים בבית הכנסת.¹⁷⁶ ראשית אביא את דברי הסופר הגדול, ר' משה סופר, בעל 'חתם סופר' (פפד"מ תקכג – פרשבורג תר), בדרשתו לפרשת 'נצבים' משנת תקצג:

"אשר יִשְׁנֶה פה עמנו – עומד היום לפני ה' אלקינו, ואת אשר איננו פה – עמנו היום" (דברים כט יד)... והפלא השני, "את אשר איננו פה", הם הנשמות העתידים להוולד, והמה רוחות קדושות [ש]אין להם חלק ואחיזה בגשמיות, המה עמנו היום, מצורפים עמנו הגשמיים, על דרך שקבלנו, שבראש השנה ויום הכפורים הנשמות הקדושות שכבר מתו ונשמות האבות מצטרפים עמנו בבית הכנסת בתפילותינו...¹⁷⁷

לאחר ארבע שנים, בשנת תקצז, ביאר רמ"ס מדוע מצטרפות "הנשמות הקדושות" לתפילותינו:

כל נשמה ניצוץ משורש נשמה עד סוף, והכל תלוי זה בזה, ואם אותו השורש פרה – בנשמתו מושרש זה השורש וממנו פרה בחשכת נשמתו פגם רשע ולענה... גליון הנשמות פתוחה ומתוחה, כל אחד ואחד שורשו עם אבות אבותיו, עד למעלה למעלה. כגון פלוני נמצא בנשמתו פגם, כך דנים: יצא לו זה מפגם נשמת אבי אביו ונמשך לו זה, ודנין כולם בדין... ולפי זה, בראש השנה ויום הכפורים אנו עומדים להתפלל מקיר הפנימי עם כל הנשמות מצורף עמנו בתפילה, כי נידונים עמנו בפעם אחת, כנאמר למעלה...¹⁷⁸

175 S. RAPPAPORT, 'SCHLÜSSEL UND SCHLOSS', ספר היובל לרב ד"ר אהרן קאמינקא, וינה תרצז, חלק לועזי, עמ' 67-68. במקורם נכתבו הדברים בגרמנית והובאו כאן בתרגום. ההוספות שבסוגריים מרובעות הן ממני. טעם אחר למנהג זה ניתן בקהילות קורדיסטאן. הם היו נועלים את דלתות בית הכנסת ואת המפתחות הניחו תחת ראש הגוסס, בסוברים ש"אז תעשה הנשמה מאמץ גדול לצאת, כי הקהל מחכה למפתח". ראה: א' בראואר, יהודי קורדיסטאן, עמ' 158; ר' קשאני, 'ילקוט מנהגי פטירה', שבט ועם, ז (תשלג), עמ' 425.

176 ברומה לשיטת ר' יהודה החסיד בספר גימטריאות, ראה לעיל, פרק ד. אלא שהוא לא מסיים להם רק את הימים הנוראים, אלא את כל המועדים בנוסף לשבתות ולראשי חודשים! ראה שם.

177 חתם סופר – דרשות, ב, דרוש לפרשת נצבים תקצג, מהדורת רי"נ שטערן, קלוד' תרפט, דף שז ע"ג, ד"ה אשר ישנו (וראה לעיל, פרק א, הערה 8, שלכאורה ר' משה סופר אינו מסכים לדבריו כאן, רצ"ע).

178 שם (ראה הערה קודמת), דרוש ז"ך אלול (פרשת נצבים תקצז), דף שז ע"ג.

כלומר, משום שגשמות המתים נידונות על חטאי צאצאיהם החיים (בגלל שחטאי החיים נגרמו בעקבות פגם כלשהו בנשמת אחד מאבותיהם המתים), באות הנשמות להתפלל בבית הכנסת כדי להסיר מעליהן את רוע הגזירה!¹⁷⁹

כאן המקום להשוות לכך את סיפורו של ר' משולם מוולטרה, שעלה מאיטליה לירושלים בשנת רמא ועבר בדרכו באלכסנדריה שבמצרים. הוא מספר מפי בעלי המעשה כיצד נתמנו להיות שמשי בית הכנסת שבנייתו יוחסה לאליהו הנביא, אחד משני בתי הכנסת שבעיר:

ויש להם שתי בתי כנסיות, האחד גדול והאחד קטן, והקטן מעידים חבל היהודים כי בנה אותו אליהו הנביא ז"ל. ויש בתוכו היכל עם כסא ונר דלוק תמיד בתוכו, אשר שם היה מתפלל אליהו הנביא ז"ל. ויש לבית הכנסת ההוא שני שמשים – שם האחד ר' יוסף ב"ר ברוך, ושם השני ר' חליפא – אשר נעשו מעצמם שמשים בבית הכנסת הנזכר, בהיות כי אמרו וסיפרו לי בפיהם, כי בשנת רט"ו, בליל צום כפור, נשארו לישן בבית הכנסת הנזכר, הם עם שנים אחרים, ויהי בחצי הלילה ראו כולם דמות אדם זקן חשוב יושב על כסא, והסכימו ללכת לפניו בהכנעה ובהשתחויה ולשאול אליו איזה דבר, וכאשר נגשו אליו ובהתקרבם לו, נשאו עיניהם ולא ראוהו ואיננו, כי לקחו אלקים. וספרו לי כמה נפלאות נראו בבית הכנסת ההוא...¹⁸⁰

כאן לא נאמר ש"נשמות האבות מצטרפים עמנו בבית הכנסת בתפילותינו" בראש השנה ויום הכיפורים, אלא שאלה הנביא ביקר בליל יום הכיפורים בבית הכנסת שבנה, אך לא התפלל בו.¹⁸¹ אבל כמה מחכמי הדורות האחרונים הביאו כדברי ר' משה סופר, בסגנונות שונים¹⁸². ר'

179 העניין שגם נשמות המתים נידונות בראש השנה ויום הכיפורים נזכר כבר בספר חסידים, מ"ו, סי' תקא, עמ' 143: "...אבל בראש השנה ויום הכיפורים, שדן על כל העולם כולו, ואף על המלאכים שדנו כל העולם כולו כל השנה, ועל הנשמות, ועל השדים". וכך גם כותב ר' אלעזר מוורמייזא הרוקח, ספר השם, בתוך ספרי הר"א מגרמייזא בעל הרוקח, א, הוצאת מכון סודי רזיא, ירושלים תשסד, עמ' רד סוט"ב: "בארבעה פרקים העולם נידון, דן על המלאכים, ועל הנשמות, על השדים...". ואחד מארבעה פרקים אלו הוא ראש השנה. וכך גם אצל ר' יעקב ב"ר חננאל סקילי (תלמיד הרשב"א; סיציליה-ספרד-סוריה, נפ' בשנת ק), תורת המנחה, ב, דרשה עד, צפת תשנא, עמ' 667: "משום כך תקנו להרבות בתפילה ובתחנונים... בזה הזמן, שכל הנשמות עוברין לפני מי שאמר והיה העולם, כדתנן: ובראש השנה כל באי עולם עוברים לפניו כבני מרון. והיינו דקרינן בהני יומא 'אתם נצבים היום כולכם לפני ה' אלקיכם', לומר, שכל הנשמות נצבות לפניו להיות נידונין". וכך גם משמע מספר קושיות, מהדורת, אות קצח, עמ' קנט, והערה 209. והשווה: ספר חסידים, מ"מ, סי' שסט [=ספר השם, עמ' עט טו"ב]; ר' יהודה החסיד, אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות, מהדורת, ירושלים תשסו, אות עח, עמ' רכ-רכג, הערה 222; להלן, ליד הערה 193 ובה. אולם מקורות אלו אינם מזכירים את הסיבה שהנשמות נידונות באותם הימים, ודברי בעל 'חתם סופר' משלימים את דבריהם, למרות שלא מתקבל על הדעת שחסידי אשכנז יסכימו לטעם קבלי זה שהוא רחוק מעולמם המחשבתי. ואכמ"ל.

180 א' יערי, מסעות ארץ ישראל, ירושלים תשנו, עמ' 122. מסע ר' משולם מוולטרה נדפס לראשונה, בשיבושים, בידי א"מ לונץ, ירושלים, א, וינה תרמב, עמ' 219-166 (הקטע שלפנינו הוא בעמ' 177).

181 כך משמע מרהיטת המעשה. ידועים גם סיפורים שונים על אליהו הנביא או על אחד מהצדיקים האחרים שבא להשלים מגיין בתפילות יום הכיפורים, כמו המעשה המובא אצל ד' וילנאי, אגדות ארץ-ישראל, סי' 13,

חנוך העניך טייטלבוים מסאסוב קרא בתוך דרשת 'כל נדרי' של שנת תרפז:

בעונותינו הרבים היה לנו כמה יום הכיפורים בשנה הזאת, ועתה המה בגנזי מרומים,
וקבלה מספרים הקדושים שהנשמות באים לבית הכנסת. על כן, למען השם, נראה
להתאמץ בתפילה, שלא נבוש ולא נכלם מאבותינו¹⁸³.

לכאורה אין לנשמות המתים חלק ונחלה בעולם הזה שהוא עולמם של החיים. לכך יש להבין
מה עושות נשמות הצדיקים בעולם הזה? כיצד מתפללות יחד עם החיים בימים הנוראים?
קושיה זו בא ר' יקותיאל יהודה הלברשטאם מצאנז-קלויזינבורג (גליציה תרסד – א"י תשנה)
ליישב:

יום הכפורים... התענית היא בחינת מסירות נפש להשם יתברך, ועל כן לובשים אז את
ה'קטל' שהוא בגד מתים, להראות בזה שמוכנים אנחנו למות ולמסור נפשינו על כבוד
שמו יתברך¹⁸⁴... ולכן איתא, שהמתים באים מעולם העליון להתפלל אתנו, מכיוון
שביום הכפורים, על ידי המסירות נפש כולנו כמתים נחשבים¹⁸⁵.

מפני שביום הכיפורים מוסרים החיים נפשם ונחשבים כמתים, לכך ניתנת האפשרות למתים
להתפלל עמם, שבשעה זו הם כמותם ועולם החיים – עולמם¹⁸⁶. ומשום שנשמות הצדיקים
באות להתפלל יחד עם החיים בימים הנוראים, מובן טעם המנהג להדליק 'נר חיים' בערב יום

ולנדון תרפט, עמ' 17-18: "בית כנסת אחד [בירושלים העתיקה] נקרא על שם אליהו הנביא משום מעשה
שקרה בו. לפני דורות רבים היה הישוב היהודי בירושלים מצער מאד, רק תשעה גברים ולא יותר. פעם בערב
יום הכפורים התאספו היהודים לתפילה ולא יכלו להתפלל כי חסר היה להם אחד למנין. כאשר העריב היום
הופיע בבית הכנסת זקן אחד... וישמחו היהודים לקראתו וישיבוהו בכבוד על כסא ויתחילו את תפילתם.
כאשר גמרו את תפילתם, קמו היהודים להזמין את אורחם היקר, אולם רק דרכו את צעדם הראשון מפתח
בית הכנסת – נעלם האורח הזה. אז הבינו שאורח זה היה אליהו הנביא אשר בא להשלים את מנינם. ומאז
קראו לבית הכנסת זה על שמו". מעשה דומה מאוד הביא ר' נפתלי הירץ בכרך, עמק המלך, אמשטרדם תח,
דף יד ע"א.

יש להדגיש שינוי חשוב. בעוד שלדעת ר' משה סופר באות הנשמות להתפלל יחד עם החיים בראש השנה
ויום כפור, מזכירים רוב המקורות דלהלן את יוה"כ בלבד ויש שהזכירו רק את זמן אמירת 'כל נדרי'!

הרב יואל טייטלבוים (מהדיר), עיר חנוך, ב, "דרשה לכל נדרי תרפ"ז", ירושלים תשמב, עמ' שמ טו"א.
רעיון זה נזכר במקורות קדומים יותר. ראה, לדוגמה, ר' מרדכי ב"ר שמואל מווייעלקאטש, שער המלך, שער
ו ('שייך ליום הכפורים'), פרק א, הוראדנא תקעו, דף נ ע"ג, ד"ה והשני: "שהוא לובש ה'קטל' והטלית
שהם בגדי מתים, לרמוז, שהוא מוסר נפשו ורוחו ונשמתו על קדושתו יתברך ביום הנורא הזה...".

שפע חיים, יוניאן-סיטי תשמ, עמ' קסד טו"ב. כל הנדפס בספר זה הם מדרשותיו שנשא ב'ירח האיתנים'
בשנת תשמ, כנאמר בשער הספר.

הדברים אמורים רק לגבי יום הכיפורים, אמנם עדיין צריך בירור כיצד נשמות המתים באות להתפלל בראש
השנה שאין מתענים ביום זה ואין בו מסירות נפש שתחשיב אותנו כמתים. ושם אכן סובר רי"י
הלברשטאם, שהנשמות משתתפות בתפילת החיים רק ביום הכיפורים ולא גם בראש השנה. ועי' לעיל,
הערה 182.